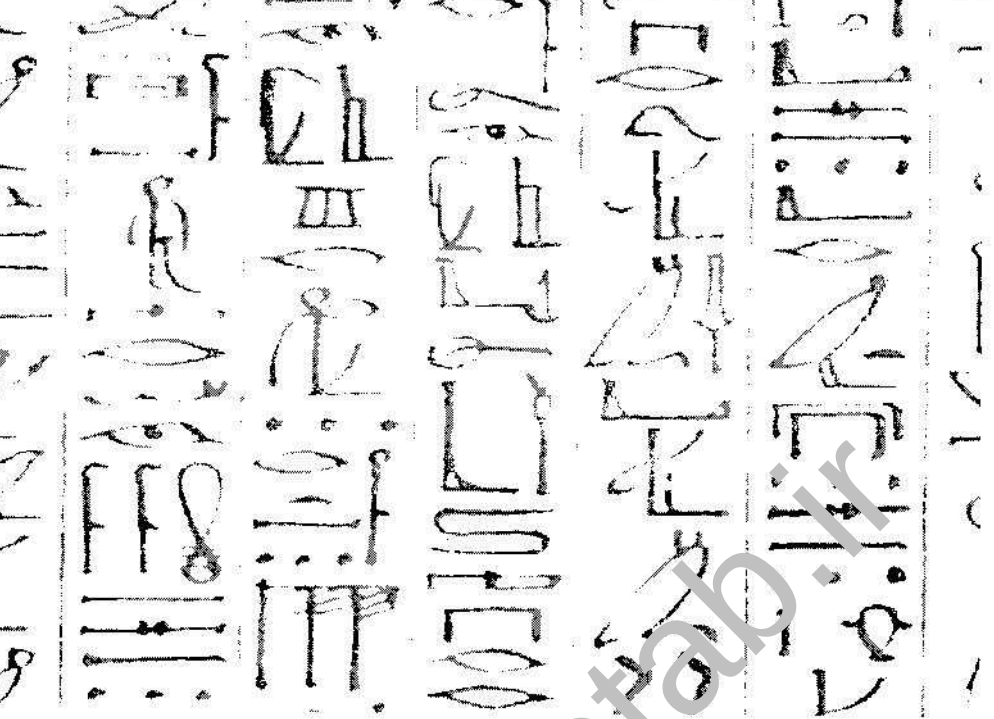

ملکم خان و تغییر خط

کاظم استادی

۴۶۴۲

۸۱۰

۲۰۰

ص

سرشناسه :	استادی، کاظم، ۱۳۵۴ -
عنوان و نام پدیدآور :	دانشنامه خط فارسی (جلد ۱۵) مؤلف کاظم استادی. شامل: ۱. درآمدی فلسفه خط، ۲. خط در ایران (۲، ۱)، ۳. سیر تحول خط عمومی، ۴. نویسه گردانی و متون، ۵. آینده جلدنویسی خط فارسی، ۶. تاریخچه تغییر خط، ۷. فعالان اصلاح الفبا و خط، ۸. اخوندزاده و تغییر خط، ۹. ملکم خان و تغییر خط، ۱۰. مکتب اسلام و تغییر خط، ۱۱. حکم فقهی تغییر خط، ۱۲. مجموعه مقالات ۱۳. درآمد مجموعه مقالات، ۱۴. هولوکاست خط فارسی، ۱۵. کتابشناسی خط فارسی
مشخصات نشر :	قم: مؤلف، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری :	۶۰۰ ص (مجموع ۱۵ جلد).
شابک :	978-600-04-3323-9
وضعیت فهرست نویسی :	فیبای مختصر
یادداشت :	فهرست نویسی کامل آثار در نشانی: http://opac.nliai.ir قابل دسترسی است
شماره کتابشناسی ملی :	۲۸۲۶۹۱۲

دانشنامه خط فارسی

(جلد ۱۵)

اسم کتاب: ملکم خان و تغییر خط

مؤلف: کاظم مقدم

شابک ۳-۷۲-۰۴-۶۰۰-۹۷۸

شابک دورم ۱-۳۳۲۳-۰۰-۶۰۰-۹۷۸

چاپ اول: ۱۳۹۱

تعداد صفحات: ۴۰ صفحه

تیراژ: ۵۰۰ جلد

لیتوگرافی: نویس

چاپ: سلمان فارسی

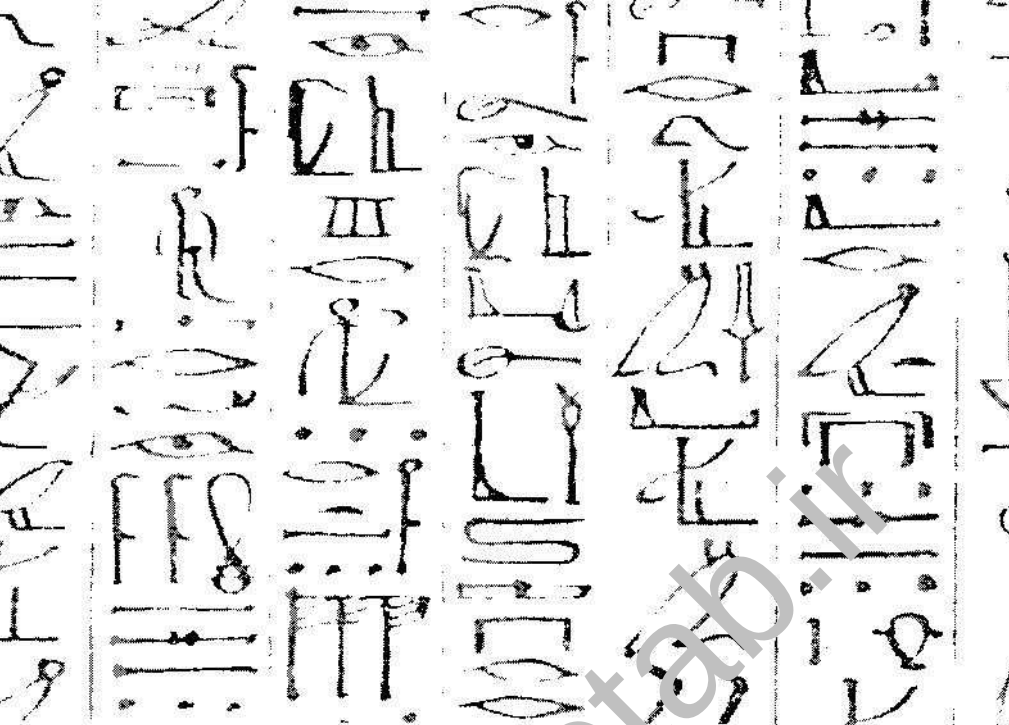
پخش: انتشارات برگزیده، تهران، خیابان ایرانشهر، نبش کلاتری،

پلاک ۲۳۰، طبقه ششم شمالی - تلفن: ۵-۲۸۳-۸۸۴۹۰

قم، خیابان شهداء، کوچه ۲۳، پلاک ۱۶ - تلفن: ۲۷۷۴۴۱۲۵

حق چاپ محفوظ و مخصوص مؤلف است.

قیمت دوره: ۳۵۰ هزار تومان

مستطال

مقدمه / ۹

شرح حال وی / ۱۰

تولد و تحصیلات او / ۱۱

فعالتهای او / ۱۱

دوران روزنامه‌نگاری / ۱۴

نثر ملکم / ۱۵

نقد ادبی و ملکم / ۱۶

آثار / ۱۹

ملکم‌خان و تغییر خط / ۲۷

گاه‌شمار شمسی فعالیت زندگی او پیرامون تغییر خط / ۳۱

یادآوری / ۲۳

روابط ملکم با آخوندزاده و موضوع اصلاح الفباء / ۴۵

الفبای ملکمی / ۷۷

برخی نامه‌های ملکم خان / ۹۱

مسوده کاغذ آخوندزاده به وزیر امور خارجه / ۹۳

مسوده کاغذ آخوندزاده به ملکم خان / ۹۵

نامه آخوندزاده به ملکم خان / ۹۹

نامه آخوندزاده به میرزا ملکم خان / ۱۰۱

از ملکم خان به آخوندزاده / ۱۰۷

کاغذ دوم آخوندزاده به ملکم خان / ۱۰۹

ر. ملکم خان به آخوندزاده / ۱۱۱

از ملکم خان به آخوندزاده / ۱۱۲

نامه آخوندزاده به ملکم خان / ۱۱۳

نامه آخوندزاده به ملکم خان / ۱۱۵

از میرزا ملکم خان به آخوندزاده / ۱۱۷

سواد مکتوب آخوندزاده به ملکم خان / ۱۲۰

سواد ورقه جداگانه از آخوندزاده به ملکم خان / ۱۲۱

سواد ورقه جداگانه آخوندزاده به ملکم خان / ۱۲۴

سواد ورقه آخوندزاده به ملکم خان / ۱۲۸

نامه آخوندزاده به ملکم خان / ۱۳۰

کاغذ جداگانه / ۱۳۴

سواد مکتوبی از آخوندزاده به دو نفر از وزرای ستان / ۱۳۶

از میرزا ملکم خان به آخوندزاده / ۱۴۰

نامه آخوندزاده به ملکم خان / ۱۴۱

از آخوندزاده به ملکم خان / ۱۴۴

سواد مکتوب دیگر از آخوندزاده بروج القدس / ۱۴۶

بسط و تفصیل مطالبی است که آخوندزاده در اواخر ماه مارت سنه ۱۸۷۲ از

جناب روح القدس در تغلیس هنگام عبورش از این بلده بعزیمت طهران در چند

مجلس شنیده است / ۱۴۸

کتاب «نمونه خطوط آدمیت» / ۱۵۳

معرفی متن / ۱۵۸

اصل متن / ۱۶۰

[مقدمه] / ۱۶۰

[نکته اول: قواعد خط] / ۱۶۰

[نکته دوم: شرط رواج] / ۱۶۲

[نکته سوم: جدا نویسی] / ۱۶۴

[نکته چهارم: اعراب داخل حروف] / ۱۶۵

«بحث» / ۱۶۹

«سؤال» / ۱۷۰

«بحث» / ۱۷۲

«مسأله بزرگ» / ۱۷۴

جمع بندی / ۱۷۷

شیخ و وزیر / ۱۷۹

مجلس اول در اسلامبول / ۱۸۱

مجلس دوم / ۱۹۶

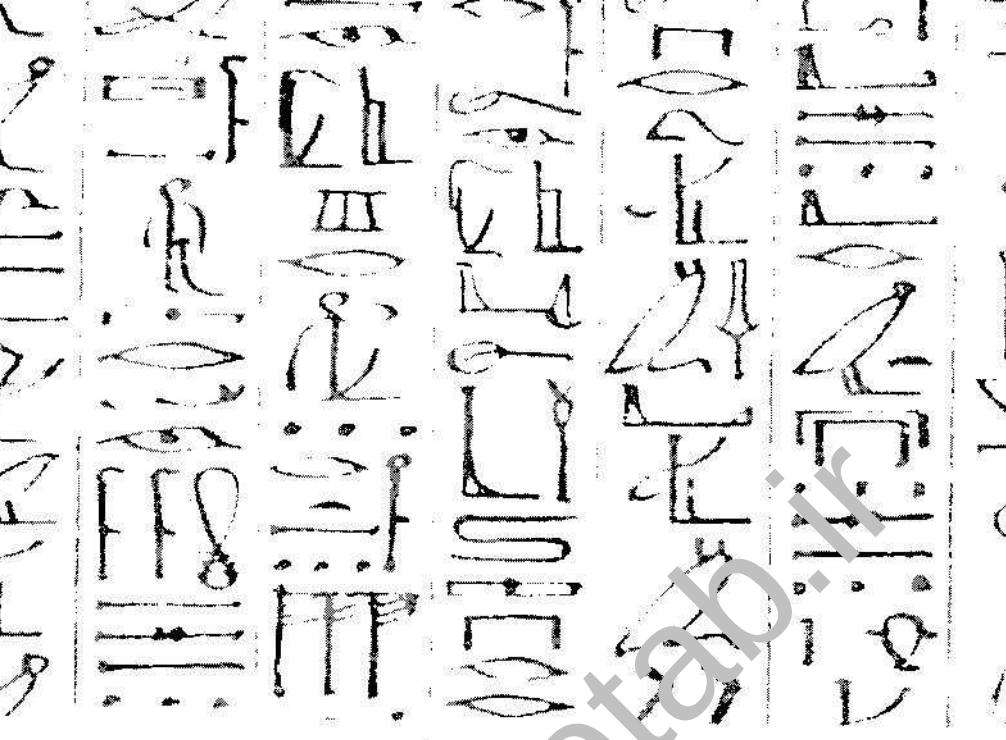
مجلس سیم / ۲۰۵

مقدمه گلستان سعدی / ۲۱۳

رساله خط ملکمی / ۲۲۹

برای اطلاع بیشتر رجوع کنید / ۲۳۵

منابع و کتابنامه / ۲۳۹

مقدمه

میرزا ملکم‌خان، کوشش‌هایی درباره راستن الفبا نموده و از پیشگامان این راه شناخته می‌شود. طبق شواهد تاریخی، پس از صد سال از آنکه، چاپ سربی از اروپا، وارد استانبول ترکیه شد، این ایده، یعنی اصلاح الفبای خط عربی^۱، در آنجا و به طبع آن در قفلیس و سالها بعد (۱۳۰۴ش) در ایران، ایجاد شد و به افتخالی آخوندزاده، دوست بوده و با او نامه نویسی داشته و در کار پیراستن الفبا^۲، در آنکها و برداشتن کمیهای آن با او همدست و همدستان بوده است.

---

۱. که خط فارسی، ترکی، کردی و اردو نیز تابع خط عربی بود، و از آنها نیز به خط عربی یا خط اسلام یاد می‌شده است.

۲. موافقان اصلاح یا تغییر خط به سه گروه عمده، تقسیم می‌شوند. گروه اول، ایرانیان و بعضاً غیر ایرانیانی که کلاً در خارج از کشور بوده‌اند و نسبت به این موضوع، فعالیت داشته‌اند. آنها اکثراً در استانبول یا قفلیس، ساکن بوده و به نشر مقالات و نوشته‌های خود می‌پرداخته‌اند، که ملکم‌خان از آن جمله است. گروه دوم، کسانی که تحصیلات و مسافرت‌های خارجی داشته‌اند، و اکثراً از شاگردان، دوستان و یا متأثرین از گروه اول می‌باشند. گروه سوم، نویسندگان و ادیبانی که در داخل کشور بوده‌اند و به طبع چنجالهایی که پس از فعالیت‌های گروه اول و دوم ایجاد شد، به موضوع اصلاح و یا تغییر خط پرداخته‌اند.

میرزا ملک‌مخاں برای پیشرفت اندیشه‌های خود درباره الفبا، کتابچه‌های چندی همانند «گفتگوی شیخ و وزیر»^۱ در استامبول^۲ نوشته و بعدها نیز، با الفبای اختراعی و تازه‌ای که خود پدید آورده بود، چند کتاب، از جمله «گلستان سعدی» و «اقوال علی» و «نمونه خطوط آدمیت» و «ضروب امثال» را در سال ۱۳۰۳ قمری در لندن چاپ و پراکنده و سالها برای پیشرفت آرزو و این آرمان خود کوشیده است.^۳

شرح حال وی

درباره زندگی و شرح حال میرزا ملک‌مخاں ناظم الدوله و خدمت و یا خیانت او، مطلب بسیار گفته شده اما در این مقاله چون قصد داریم فقط پیرامون «ملک‌مخاں و تغییر خط» او بحث کنیم؛ بنا نداریم که به طور کامل و دقیق به زندگی بپردازیم.

برای اطلاع بیشتر از زندگی و شرح حال او می‌توانید به بسیاری از منابع و مقالات دیگری که به زندگی و آثار او پرداخته‌اند، به ویژه کتاب شرح حال رجال ایران، تألیف مهدی بامداد (ج ۴) مراجعه فرمایید.^۴ آری چون برخی از آثار او مربوط به بحث من باشد، از این رو به معرفی کل آثار او می‌پردازیم.^۵

۱. که گویا زمینه آن از گفتگوی خود او با «شیخ الاسلام» استامبول پدید آمده است.
۲. استامبول، به عنوان یکی از مهم‌ترین منازل تجدد ایران در امتداد کاروان تجدد غرب، واسطه ارتباط ایران با دنیای غرب بود. که ایرانیان مقیم استامبول با افکار تنظیمات در عثمانی آشنا شدند و زمینه‌های انقلاب مشروطیت ایران را فراهم آوردند. (بایوردی، حسین، تاریخ پناهندگان ایران از خارج به ایران و از ایران به خارج، نشر وحید، تهران ۱۳۴۹).
۳. ذکاء، یحیی، در پیرامون تغییر خط فارسی، بی‌نا، ص ۴۸.
۴. و نیز: «میرزا ملک‌مخاں، زندگی و کوششهای سیاسی» او از اسماعیل رائین، نشر صفی علی‌شاه و نیز کتاب «ملک‌مخاں» از حامد الگار، نشر مدرس و نیز کتاب «زندگی و اندیشه میرزا ملک‌مخاں ناظم الدوله» حجت الله اصیل، نشر نی و یا «تحقیق در افکار میرزا ملک‌مخاں ناظم الدوله» از فرشته نورایی، شرکت سهامی کتابهای جیبی و یا «مجموعه آثار میرزا ملک‌مخاں» از محمد محیط طباطبایی، کتابخانه دانش، ۱۳۲۷ و یا «قانون» به اهتمام هما ناطق، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۵.

تولد و تحصیلات او

ملک‌م^۲ در سال ۱۲۴۹ هجری قمری مطابق با ۱۲۰۴ خورشیدی، در قصبه جلفای اصفهان، در خانواده‌ای متوسط زاده شد.

پدرش میرزا یعقوب، سنگ‌تراشی از ارامنه جلفای اصفهان بود، که به قولی اسلام آورده بود. وی مترجم سفارت روس بود و با دانش اروپایی آشنایی داشت و زبان فرانسه را می‌دانست.

ملک‌خان خود تصریح می‌کند که پدرش او را در ده‌سالگی برای تحصیل به پاریس فرستاد.^۱ بی‌در آنگاه به مدت هشت سال در آموزشگاه پلی تکنیک، تحصیل کرد و حکمت صوری و منطقی آموخت و در ۱۲۶۷-ق به ایران بازگشت.^۵

فعالیت‌های او

او از سن هیجده سالگی تا سن ستاد و هفت سالگی، که در فرنگ رخت از جهان برکشید، بیش از نیم‌قرن به فعالیت‌های سیاسی پرداخت.

ابتدا وقتی به ایران بازگشت، مترجم دولت شد. و به کار ترجمانی در سفارت خانه‌های ایران در کشورهای بیگانه و سفارت‌های آلمان و هلند برگزیده شد.^۶ چندی بعد، پس از تأسیس دارالفنون، ملک‌م به عنوان معلم حساب و هندسه در آن جا به تدریس پرداخت.^۷

۱. استادی، کاظم، میرزا ملک‌خان و کتاب نمونه خطوط آدمیت، مجله بهارستان، بهار ۱۳۹۱.
۲. «ملک‌م» نامی توراتی است. در کتاب اول پادشاهان باب یازدهم آیه پنجم نوشته شده است. پس سلیمان در عقب عشورت خدای صیدونیان و در عقب ملکوم رجس عمونیان رفت. ملک‌م نام خود را با کاف مضموم می‌نوشت. ر. ک: زندگانی و اندیشه میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله، نوشته حجت‌الله اصیل، تهران، نشر نی، ۱۳۷۲، صفحه ۱۲.
۳. که اکنون از محله‌های اصفهان است.
۴. برخی گفته‌اند که وی با بورس تحصیلی در رشته مهندسی به فرانسه فرستاده شد. رجوع کنید: بهارستان، ص ۴ ش ۱۳.
۵. ذکاء، یحیی، در پیرامون تغییر خط فارسی، بی‌نا ص ۴۶. و آدمیت، فریدون، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، نشر سخن، ۱۳۴۰، ص ۹۴ - ۱۰۰.
۶. ذکاء، یحیی، در پیرامون تغییر خط فارسی، بی‌نا ص ۴۷.
۷. آدمیت، فریدون، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، نشر سخن، ۱۳۴۰، ص ۹۴ - ۹۵.

وی بارها برای ماموریت‌های سیاسی به اروپا سفر کرد. در ۱۲۷۳ همراه فرخ‌خان امین‌الملک برای مذاکرات صلح با دولت انگلیس به پاریس رفت.

در ۱۲۷۵ ق. اولین خط تلگرافی را در ایران احداث کرد. در همین اوان (از ۱۲۷۵ تا ۱۲۷۷ ق) بود که برای نخستین بار در سنین بین ۲۶ تا ۲۸ سالگی رساله‌ای به نام دفتر تنظیمات (کتابچه غیبی) در اصلاح طرز حکومت ایران به شاه عرضه داشت.

در همین دوران وی با همراهی تعدادی از محصلین، فراموش‌خانه را در جهت اهدای اصلاح‌طلبانه، به شیوه اروپایی در سال ۱۲۷۶ ق بنیان گذاشت. چون معتقد بود که راه برفت ایران پذیرش نظام حکومتی غرب است.^۱

ملک‌م، در ۱۲۷۸ ق مورد خشم ناصرالدین شاه قرار گرفت و مطرود شد. با تعطیلی فراموش‌خانه، به بغداد تبعید گردید.^۲

پس از تبعید به عراق، با بدریانی میرزا حسن خان مشیرالدوله مورد عفو قرار گرفت و سفیر ایران در مصر شد. پس از انتصاب میرزا حسن خان مشیرالدوله به سمت وزرات امور خارجه و سپس وزارت عظمی، ملک‌م‌خان نخست به عنوان مشاور وی و سپس به سمت سفیر ایران در انگلیس منصوب شد.

گفته شده، میرزا ملک‌م‌خان به دلیل ریافت خیال هزار لیره رشوه به تهران احضار شد که از آمدن امتناع کرد و این بار نیز با پدرمیان دوستانش، به مدت پنج سال دیگر سمت سفارت خود را حفظ کرد. در همین دوران ری مقدمات اعطای امتیاز رویتر را فراهم کرد و همچنین به شاه پیشنهاد داد که برای تأمین مخارج سفر سوم خود به اروپا امتیاز لاتاری را به یک شرکت انگلیسی بدهد که به دلیل مخالفت‌هایی در ایران، این امتیاز داده نشد و موجب آبروریزی برای شاه شد و میرزا ملک‌م‌خان نیز برای همیشه از چشم شاه افتاد.^۳

۱. آدمیت، فریدون، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، نشر سخن، ۱۳۴۰، ص ۹۴-۹۵.

۲. اصیل، حجت‌الله، زندگی و اندیشه میرزا ملک‌م‌خان ناظم‌الدوله، (چند تاریخ برجسته در زندگی ملک‌م‌خان)، تهران، نشر نی، ۱۳۷۲، ص ۱۷۸.

۳. صادقی‌نیا، ابراهیم، فراماسوئری و جمعیت‌های سری در ایران، هیرمند، تهران ۱۳۷۳، ص ۲۴-۲۵.

پس از مرگ ناصرالدین شاه و در دوران مظفرالدین شاه، میرزا ملکم خان به عنوان سفیر به رم فرستاده شد و تا پایان عمر یعنی در سال ۱۹۱۸ میلادی در این سمت باقی ماند و در همان جا در گذشت.^۱ و در سوئیس به خاک سپرده شد. شاید بتوان گفت، ملکم خان نیز همانند برخی از شخصیت‌های تاریخی، جامع اضداد است. عده‌ای در ستایش و تمجید، او را بالا برده‌اند^۲ و پاره‌ای هم به تنقید و تقیب و ناآرا اکتفاء نکرده با صفت خائن از او یاد کرده‌اند. اما می‌توان او را بانی و بنیانگذار گتمان تجدد و پدر مشروطه ایران دانست.^۳

زندگی پرفراز و نشیب ملکم خان به اندیشیدن در اوضاع و احوال ایران و اصلاح آن گذشت.^۴ او حتی در آخرین روزهای زندگی در در بستر بیماری نیز از اندیشیدن و نوشتن باز نماند. چنانکه در آخرین بحث خود درباره اصلاح امور ایران، ضمن شرحی در تاریخ ۲۸ ربیع الثانی ۱۳۲۶، یعنی تقریباً دو ماه قبل از رکش از بستر بیماری به وزارت امور خارجه نوشت: «این طرح نازه کلید نجات ایران خواهد بود».^۵

۱. صادقی‌نیا، ابراهیم، *فراماسوئری و جمعیت‌های سری در ایران*، هیر، ۱۳۷۳، ص ۲۴-۲۵.

۲. ناظم الاسلام می‌نویسد: «اگر هزار نفر امثال او در وطن عزیز ما پیدا شود... مفضل‌بنای الفضل للمتقدم فضیلت اولویت او را ثابت است، چرا که در وقتی ساز تمدن آغاز نمود که هر یک نفر به این مراتب آشنا نبود و کلمات او اثری شایان در قلوب ایرانیان نمود...» (کرمان، ناظم الاسلام، تاریخ بیداری ایرانیان، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۳، ص ۱۲۱ و ۱۱۷).

۳. ناظم الاسلام کرمانی، محمد بن علی، *تاریخ بیداری ایرانیان*، ناظم الاسلام کرمانی، به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی، بنیاد فرهنگ ایران (جدید: امیر کبیر) تهران ۱۳۴۶، ص ۱۱۷ و ۱۲۱.

۴. آدمیت با بیان جمله‌ای تحسین‌آمیز درباره ملکم خان، تلویحاً به نبوغ ذاتی او اشاره می‌کند. وی می‌نویسد: «آشنایی به زیر و بم روحیه طبقات مختلف مردم ایران برای کسی که در ده سالگی به فرنگستان رفت و تقریباً پنجاه سال عمرش را در آنجا به سربرده شگفت‌آور است. او نبض روحی شاه و گدا، شیخ و وزیر، عارف و عامی، متجدد و متعصب، فرنگی‌مآب و اوهم پرست، سردمدار و میرغصب همگی را در دست داشت و وصف همه را کرده است». ر.ک: آدمیت، فریدون، *فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت*، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۴۰، ص ۱۰۰.

۵. آدمیت، فریدون، *فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت*، نشر سخن، ۱۳۴۰، ص ۹۹. (نامه ملکم خان به فریدالملک).

دوران روزنامه نگاری

ملکم خان در دورانی که مورد غضب شاه ایران واقع شده بود، نخستین شماره روزنامه قانون را در اول رجب سال ۱۳۰۷ هجری قمری منتشر کرد.^۱ بیشتر خوانندگان قانون از فاع التمهیلان و محصلان دارالفنون بودند.^۲ چند شماره از قانون با همکاری کسانی در کنار ملکم نوشته شده است از جمله این کسان سید جمال الدین را ناماده است.^۳

از این روزنامه امروز شماره به جا مانده است. ملکم خود می گفت که چهل پنجاه شماره منتشر کرده است.^۴ ملکم در این روزنامه به نظام حکومتی قاجار با لحنی تند، انتقاداتی وارد می کرد.^۵ این نظام را استبدادی می دانست و معتقد بود باید سیستم حکومتی تغییر کند.^۶ به همین دلیل انتشار این روزنامه با محدودت ها و ممنوعیتهایی از سوی حکومت ایران مواجه بود.^۷

روزنامه قانون با وجود مخالفت حکومت به دست خوانندگان می رسید. برای برخی به صورت مستقیم، به نشانی خودشان ارسال می شد و برای پیروان ملکم و افراد فراموش خانه به صورت محرمانه، فرستاده می شد.^۸

۱. روزنامه قانون، به کوشش هما ناطق، نشر کویر، تهران ۱۳۶۹.

۲. اکبری، محمد علی، چالش های عصر مدرن در دوران قاجار (مجموعه مقالات)، تهران ۱۳۸۴، ص ۹۷.

۳. روزنامه قانون، به کوشش هما ناطق، نشر کویر، تهران ۱۳۶۹، مقدمه ص ۶ و ۷.

۴. همان، ص ۴ و ۵.

۵. همان، ص ۶ و ۷.

۶. اکبری، محمد علی، چالش های عصر مدرن در دوران قاجار (مجموعه مقالات)، تهران ۱۳۸۴، ص ۹۷.

انتشار قانون هشت سال طول کشید. ملک‌م با انتشار این روزنامه چهره روشنفکری آزادی‌خواه و هوادار حکومت قانون به خود گرفت، به طوری که داستان سوءاستفاده مالی وی به فراموشی سپرده شد.^۱

نثر ملک‌م

نخستین کار ملک‌م پس از بازگشتن به ایران مترجمی معلمان اروپایی در مدرسه دارالفنون و همچنین ترجمه مکاتبات دستگاه صدراعظم و دربار بود. دقت لازم در کاربرد کلمات فارسی در مقابل الفاظ خارجی به تدریج ذوق و قریحه ملک‌م را در سنجش لغات پرورش داد تا آن‌جا که موجب شد از هرگونه تکرار و پرگونی معمول نویسندگان زمانه بیزد و کلام را جز برای ادای معنی به کار نبرد. چنانکه می‌دانیم به کار بردن لغات مترادف و عبارات زائد و بی‌معنی و قرینه‌سازی و سجع‌پردازی برای تأکید و تزیین دلام از مشخصات نثر منشیانه فارسی عصر ملک‌م بود و دلالت بر فضل و کمال نویسنده داشت. دوری ملک‌م از محیط آموزشی ایران از سنین خردسالی نه تنها ذهن او را اسیر قالب‌های سنتی ادب فارسی نکرد، بلکه برخورداری از آموزش اروپایی تفکر منطقی را در ذهن ملک‌م جوان پرورش داد و به او آموخت که با بهره‌گیری از خرد خود بیندیشد و از یوازی‌گویی، که معمول فضایی زمانه بود، بپرهیزد.

مأموریت‌های سیاسی ملک‌م در خارج از کشور و تهیه گزارش‌های رسمی از این مأموریت‌ها نیز دقت او را در بیان فکر و توجه به ظرائف معنائی کلمات بیشتر کرد و مجموعاً موجب شد تا او در فن نویسندگی از درازگویی و قرینه‌سازی و ذکر عناوین و القاب و تعارفات تملق‌آمیز و اشعار فارسی و عربی و آیات قرآنی و احادیث و اخبار اسلامی دوری کند و به ایجازی گویا و رسا دست یابد.

۱. رانین، اسماعیل، میرزا ملک‌خان، زندگی و کوششهای سیاسی او، انتشارات صفی‌علیشاه، تهران ۱۳۵۳، ص ۱۱۳.

۲. اصیل، حجت‌الله، زندگی و اندیشه میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله، (چند تاریخ برجسته در زندگی ملک‌م) تهران، نشر نی، ۱۳۷۲، ص ۲۶.

حقیقت آن است که تکلف و تصنعی که میراث نثرنویسان کلاسیک فارسی است در نثر منشیانه رجال ادیب پیش از ملک‌م‌خان و یا همزمان او، حتی کسانی چون قائم مقام فراهانی، فرهاد میرزا معتمد الدوله، حسنعلی خان امیر نظام گروسی و میرزا علی خان امین الدوله که به ساده‌نویسی شهرت یافته‌اند، کمابیش همچنان باقی بود. اما نثر ملک‌م‌خان نه تنها در مقالات روزنامه قانون که در رساله‌های مستقل او نیز به سادگی گفتار کاملاً نزدیک شده و در آن از تصنیفات منشیانه کوچکترین نشانی نیست زیرا او در پی آن مطالبی است که لفاظی و سخن‌پردازی را برنمی‌تابد و کمال دقت را در کاربرد کلمات سنجیده طلب می‌کند.

اما در ملک‌م‌خانها در آن نبود که به جای عبارت‌پردازی‌های بی‌معنی منشیانه نثر ساده و گویا - پر از هم‌خوابی خود را جایگزین کند، بلکه او از قابلیت‌های زبان فارسی در بیان مفاهیم جدید غربی در حقوق و سیاست و جامعه‌شناسی بیشترین بهره را گرفت و در مقالات خود تعصبات تازه سیاسی و اجتماعی آورد که برای نویسندگان پس از او نیز بسیار سودمند بود. ^۱ نیاز بی‌محابا به سادگی در نثر فارسی «صاحب‌مکتب» شناخته شود و بهار آن را با عنوان «مکتب ملک‌م‌خان» مشخص کند.^۱

نقد ادبی و ملک‌م‌خان

رساله فرقه کج‌بینان ملک‌م‌خان، پس از قریحا و رساله ایراد آخوندزاده، مهم‌ترین اثر نقد ادبی روشنگران ایرانی است که بر ذهن بسیاری از نویسندگان روشن‌اندیش عصر خود و بعد از خود تأثیر گذاشته است و تأثیر و نفوذ آن از نظر ادبی کمتر از تأثیر مقالات اجتماعی ملک‌م‌خان نبوده است.

فرقه کج‌بینان یا سیاحی گوید، مهم‌ترین نوشته ملک‌م‌خان در مقوله نقد ادبی است که او آن را از دیدگاه سیاحی تصویر کرده است و از تکلفات مضحک منشیانه بزرگان سیاست و ادبیات و دین عصر قاجار در گفتار و سخنوری با طنز شیرینی انتقاد می‌کند.

۱. محمد تقی بهار، سبک‌شناسی، ۱۳۳۷، ج ۳، ص ۱۰۵.

آخوندزاده، که ما او را پیشرو نقد ادبی در ایران می‌دانیم، ملکم را «روح القدس» می‌نامد و می‌نویسد «این لقب را من به او داده‌ام، از فرط وجد و شغف که از خواندن رساله‌های او به من رو آورده است.»^۱ همچنین می‌دانیم که او دو نسخه از رساله فرقه کج‌بینان ملکم را در اختیار داشته و از عبارت «بخا بخا یا مصنف» که بر صفحه اول آن رساله نوشته پیداست که تا چه حد خواندن آن رساله بر دل او نشسته است. علاوه بر این در حاشیه آن رساله یادداشت‌هایی ستایش‌آمیز کرده و نکته‌هایی نوشته که آشکار می‌سند آن رساله را با دقت بسیار مطالعه کرده و از آن تأثیر پذیرفته است.

اما میرزا آقاخان کرمانی هرچند مثل آخوندزاده نتوانست ملکم را از نزدیک ببیند، از نامه‌های او چیزی برمی‌آید که سخت شیفته قلم و سبک نویسندگی ملکم و آثار و افکار او بوده و انتظار از شیوه نویسندگی منشایه نیز با او همراهی بوده است. هرچند دانسته نیست که میرزا آقاخان رساله فرقه کج‌بینان ملکم را خوانده باشد، با این همه در نامه‌ای به ملکم می‌نویسد: رساله‌ای که در باب تعدیل و اصلاح انشاء و طریق مکاتبات ایران سابقا تالیف فرموده‌اید، با هرچه از رسائل دیگر که دایر به اصلاح ادبیات ایران باشد مرحمت فرمائید...^۲

اما میرزا آقاخان که خود از قلمی شیوا و مؤثر برخوردار رده و می‌دانسته است که نثر ملکم ساده‌تر و نافذتر و درخورفهم‌تر است، در نامه به ملکم از نوشتن دو کتاب تکالیف ملت و تاریخ احوال قاجاریه و بیان سبب ترقی و انحلال احوال دولت و ملت ایران خبر می‌دهد و از او خواهش می‌کند که: بعد از تمام شدن این دو کتاب و فرستادن آنها خدمت ذی‌سعادت حضرت عالی باید به قلم معجز شمیم خودتان اصلاح فرموده، پاره‌ای عبارات آنها را ساده و مؤثر بسازید و پس از آن شروع به طبع شود... اگر آن‌طور که من تصور می‌کنم و دلم می‌خواهد حضرت اجل اشرف در

۱. الفبای جدید و مکتوبات، باکو، ۱۹۶۳، ص ۱۷۶.

۲. نامه‌های تبعید، ص ۱۵۲.

اصلاح عبارات این دو کتاب که بنده می‌نویسم توجه بفرمائید یقین بدانید نیمه بیشتر اهالی ایران را دیوانه خواهد نمود و آنچه مقصود هست به عمل می‌آید.^۱

میرزا آقا خان کرمانی با وجود ناهماهنگی سیاسی با ملکم با روزنامه قانون او همکاری داشته و به او می‌نویسد: «در خدمت و فداکاری مقاصد شما به هر رقم حاضریم».^۲

همچنین عبد الرحیم طالبوف از او به عنوان «فاضل محقق» یاد می‌کند و طرح اصلاح الفبای فارسی او را می‌ستاید. وی در تائید طرح اصلاح الفبای فارسی «فاضل محقق» میرزا ملکم خان در رساله شیخ و وزیر می‌نویسد: «این خیال عالی اگر اول از من سر زدن وقت از اشخاص تاریخی می‌شدم».^۳

زین العابدین مرته‌ای بز زیر تأثیر اندیشه‌های اصلاح طلبانه ملکم در تمام زمینه‌ها، از جمله نقد لغت، به ...^۴ آنجا که در سیاحت نامه ابراهیم بیگ خودبخشی از رساله فرقه کج‌بینان را «ار قول یک صنف» نقل می‌کند.^۵ او را «یگانه گوهر دانش» می‌خواند.^۶

گذشته از معاصران ملکم تأثیر روش رساله فرقه کج‌بینان را در خلق شخصیت‌های مفلک‌گوی لفاظ داستان کوتاه فارسی شکر است» محمد علی جمال‌زاده و نمایشنامه تاریخی «جیحک علیش» دبیر بهروز به عیان می‌توان دید و حاصل نقد پیشرو و آگاهانه او را در نثر ساده و سجع ده فارسی معاصر می‌توان بازشناخت.^۷

۱. همان، صص ۸۷-۸۹.

۲. نگاه کنید به نامه امضای عبد الحسین کرمانی، کتابخانه ملی پاریس، ۱۹۸۷-۱۹۹۹ و میرزا آقا خان کرمانی، نامه‌های تبعید به کوشش هما ناطق و محمد فیروز، کلن، ۱۳۶۸، ص ۵۴.

۳. مسالک المحسنین، قاهره، ۱۳۲۳ هـ، ص ۴۹.

۴. سیاحتنامه ابراهیم بیگ، ج ۳، قسطنطنیه، ۱۳۲۷/۱۹۰۹.

۵. همان، ج ۲، کلکته، ۱۳۲۳، ص ۲۹۶.

۶. ایرج پارسى‌نژاد، میرزا ملکم خان: منتقد ادبی، ایران‌نامه مجله تحقیقات ایران‌شناسی سال دهم، شماره ۲.

بهار ۱۳۷۱.

آثار

از میرزا ملک‌خان آثار نوشتاری فراوانی به صورت رساله، مقاله، گزارش و نامه باقی مانده است. که به غیر از نوشته های چاپی، تنها حدود هشتاد دست نوشته خطی از وی در فهرستواره دستنوشته های ایران، فهرست شده است.^۱ در این آثار اگرچه موضوعات متنوعی سخن رفته، اما سخن اصلی و مضمون مشترک آنها، تجدد و ترقی خواهی برای ایران است.

در زبان فارسی، گذشته از آثار و تألیفاتی که درباره دوران معاصر از تاریخ سیاسی و فرهنگ ایران زمین نگاشته شده‌اند و هر کدام به فراخور موضوع سخن از ملک‌خان و اندیشه های سیاسی و فرهنگی او نوشته‌اند.

تاکنون چند کتاب مستقل، اجماع به ملک‌خان ناظم الدوله تألیف نوشته شده است بدین شرح:

۱ - تحقیق در افکار میرزا ملک‌خان ناظم الدوله، فرشته نورانی، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۲

۲ - میرزا ملک‌خان، اسماعیل رائین، تهران، انتشارات صفیعلیشاه، ۱۳۵۳.

۳ - زندگی و اندیشه میرزا ملک‌خان ناظم الدوله، حجت الله اصیل، تهران، نشر نی، ۱۳۷۶ (بازنویسی در: میرزا ملک‌خان ناظم الدوله، نظر به پردازی مدرنیته ایرانی، تهران، نشر کویر، ۱۳۸۴)

۴ - کتابی هم از حامد الگار در رابطه با اندیشه‌های ملک‌خان ناظم الدوله، مرتضی عظیمیا ترجمه و در سال ۱۳۶۹ خورشیدی از سوی شرکت سهامی انتشار در تهران چاپ شده است.

در دائرة المعارف‌های فارسی و خارجی هم مدخلی برای معرفی ملک‌خان اختصاص یافته است.

۱. البته داخل این نوشته های خطی، دست نوشته‌هایی تکراری با عناوین مختلف نیز یافت می‌شود. و برخی از آنها نیز، نامه های وی می‌باشند. برای اطلاع بیشتر، رجوع کنید به جلد ۱۱ «فهرستواره دست نوشته های ایران»، مصطفی درایتی، ص ۱۲۱۶.

پیش از این نوشته ها، دکتر فریدون آدمیت در بخشی مستقل (ص ۹۳ تا ۱۸۱) از کتاب «فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت» (تهران، انتشارات سخن، ۱۳۴۰ خورشیدی) از آرا و افکار ملکم خان نوشته است. هما ناطق نیز در کنار مقاله «ما و میرزا ملکم خان های ما» در کتاب: (از ماست که بر ماست، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۵۴)، در مقدمه چاپ مجلدات روزنامه «قانون» که به سال ۱۳۵۵ خورشیدی توسط انتشارات امیرکبیر در تهران منتشر شده، تحت امضای ایزنده در رابطه با جایگاه ملکم خان در فرهنگ و سیاست ایران ارائه کرده است. پیش از آن، دوره ناقصی از روزنامه «قانون» در دهه های اول استقرار مشروطیت در تهران منتشر شده بود.

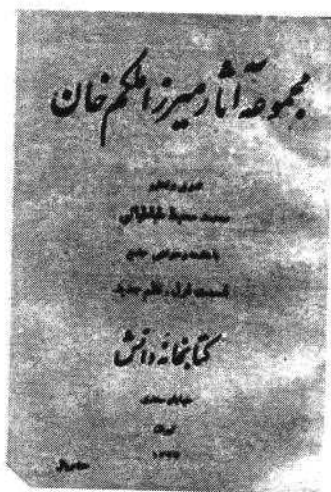
***

نوشته ها و مقالات ملکم خان از همان زمان حیات خودش تک تک به مجلات و به صورت مستقل چاپ شده اند. اما مجموعه آثار ملکم خان نخستین بار به هاشم ربیع زاده، یک سال پیش از مرگ ملکم خان در سال ۱۳۲۵ قمری، اقدام به جمع آوری و تدوین برخی از رساله های او کرد و با عنوان «کلیات ملکم»^۱ منتشر نمود. به از او، محمد محیط طباطبائی نیز دوازده رساله^۲ ملکم را با عنوان «مجموعه آثار میرزا ملکم خان» در سال ۱۳۲۷ شمسی انتشار داد.^۳

۱. این اثر که به عنوان جلد اول انتشار یافته، حاوی دوازده رساله با این عناوین است: ۱- اصول تمدن، ۲- حرف غریب، ۳- رساله غیبیه، ۴- رفیق و وزیر، ۵- شیخ و وزیر، ۶- برسیک های آسمانی، ۷- تنظیم لشکر و مجلس، ۸- سیاحی گوید، ۹- توفیق امانت، ۱۰- سجزه ثانی، ۱۱- اصول آدمیت، ۱۲- اصول مذهب دیوانیان. ربیع زاده در پایان این جلد وعده داده بود که جلد دوم هم به زودی از طبع درآید. که البته چنین نشد. گفتنی است که «رساله غیبیه» که در این مجله انتشار یافته است از ملکم نبوده بلکه نویسنده ای ناشناخته آن را با تقلید از سبک ملکم نوشته بود.

۲. هاشم زاده، کلیات ملکم، مطبعه مجلس، تهران ۱۳۲۵، جلد اول، ص ۲.

۳. دوازده رساله و مقاله منتشره در اثر مذکور بدین شرح است: ۱- کتابچه غیبی یا دفتر تنظیمات، ۲- رفیق و وزیر، ۳- دستگاه دیوان، ۴- تنظیم لشکر و مجلس اداره، ۵- دفتر قانون، ۶- نوم و یقطه، ۷- منافع آزادی، ۸- کلمات متخیله، ۹- حریت، ۱۰- اشتها نامه اولیای آدمیت، ۱۱- استقراض خارجی، ۱۲- ندای عدالت. ملحقات: ۱- رساله غیبیه، ۲- تکمله و توضیح درباره رساله غیبیه. محیط طباطبائی در مقدمه یادآور شده بود که «این جلد اول از مجموعه آثار ملکم که با آنچه معروف به جلد اول کلیات

علاوه بر این دو مجموعه، برخی دیگر از آثار ملک‌خان در پاره‌ای از نشریات انتشار یافته بود؛ تا اینکه اخیراً کتاب "رساله‌های میرزا ملک‌خان ناظم الدوله" انتشار یافت. این کتاب، حاوی بیست و پنج رساله و سه رساله دیگر منسوب به وی است، که در مجموع، همهء وجوه اندیشهٔ ملک‌خان را در حوزه‌های گوناگون در برمی‌گیرد. این بیست و پنج رساله با توجه به موضوع هر یک، در بخش‌های مختلف به شرح زیر دسته‌بندی شده‌اند:

بخش یک: نظام قانونی، سازان حکومت و مدنیت نو

۱. دفتر تنظیمات (کتابچه غیبی) رساله، نخستین اثر ملک‌خان است که آن را در ۱۲۷۵ تا ۱۲۷۷، و پس از برکناری میرزا قاجار خان نوری از صدارت نوشته است. هدف ملک‌خان تشویق ناصرالدین شاه به اصلاحات سیاسی و اداری بوده است.

۲. رفیق و وزیر: این رساله، اندکی پس از دفتر تنظیمات نوشته شده و دنباله، مکمل و توجیه‌کننده آن به شمار می‌رود.

است خیر در دو رساله، جنبه مشترکی ندارد و مشتمل بر چند رساله خطی چاپ نشده اوست. (ص. ۲۸). ایشان در همان مقدمه نوید داده بودند که بعد از انتشار این مجلد بقیه آثار میرزا ملک‌خان در سه جلد مستقل دیگر (شامل آثار اقتصادی، سیاسی و انتقادی) منتشر سازند، که متأسفانه تا پایان عمر این وعده عملی نشد.

۱. محیط طباطبایی، محمد، مجموعه آثار میرزا ملک‌خان، تهران ۱۳۲۷.
۲. اصیل، حجت‌الله، زندگی و اندیشه میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله، تهران، نشر نی، ۱۳۷۲. در سال‌های گذشته اثر مستقلاً از کوشنده همین کتاب با این مشخصات درباره میرزا ملک‌خان انتشار یافته است. حجت‌الله اصیل: زندگی و اندیشه میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله، نشر نی، تهران، ۱۳۷۶، ۱۹۲ ص. به نقل معرفی کتاب رساله‌های میرزا ملک‌خان، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، اسفند ۱۳۸۱ - شماره ۶۵.

۳. مجلس تنظیمات: در سال‌های ۱۲۷۶ تا ۱۲۷۷ نوشته شده است.

۴. دستگاه دیوان: رساله‌ای است در انتقاد از دستگاه دیوانی ایران عهد ناصرالدین شاه، تالیف سال‌های ۱۲۷۸ و ۱۲۷۹.

۵. دفتر قانون: موضوع این رساله، قانون کیفری است. هدف ملکم، نوسازی حقوق در ایران بوده است.

۶. ندای عدالت: این کتابچه در ۱۳۲۳ ق. هنگامی که مظفرالدین شاه برای بار سوم به اروپا رفته بود به او تقدیم شد. این رساله در

طرح مسائل مربوط به نظام پارلمانی است.

۷. اشتهازنامه اولیای ایر: رساله در ۱۳۱۳ ق. پس از کشته شدن ناصرالدین شاه نوشته شده است.

۸. مدنیت ایرانی: این کتابچه متن سخنرانی ملکم است در ۱۳۰۸ یا ۱۳۰۹ ق. در لندن. موضوع آن چگونگی رواج دادن مدنیت تازه در ایران است.

بخش دو: اقتصاد

۱. اصول ترقی: در این رساله با اتکاء به مبانی و مذهب علم اقتصاد، از چگونگی توسعه اقتصادی در ایران سخن رفته است. «شاید از دید انحصار و اهمیت مطلب و نگرش عالمانه، در میان رساله‌های گوناگون وی کم‌مانند باشد».

۲. مذاکره درباره تاسیس بانک: این رساله، صورت مذاکره کمیسیون مأمور برای تاسیس بانک در دوره صدارت میرزا حسین خان سپهسالار است.

۳. امتیاز فواید عامه: در این کتابچه، از چگونگی تشکیل شرکت، کیفیت قانونی، اساسنامه و ارکان آن سخن رفته است.

بخش سه : سیاست

۱. پلتیکای دولتی: ملک‌خان در این رساله، درباره برخورد سیاسی و نظامی دو ابرقدرت روز، روس و انگلیس بر سر تسلط بر آسیا، به‌ویژه هند، بحث کرده و سرنوشت ایران در این گیرودار را با توجه به موقعیت ژئوپلیتیک آن بررسی کرده است.

۲. سرو و ترکمان: کتابچه‌ای است درباره سیاست و موضع دولت ایران در برابر ترکمانان.

بخش چهار : احتیاج

۱. اصول مذهب: در این کتابچه احتمالاً در ۱۳۰۹ ق. در زمانی که ملک‌خان از شغل خود برکنار بوده، با احتیاج اجتماعی نوشته شده است.

۲. گرفتار در رفع ظلم: ملک‌خان گرفتار را در ۱۲۸۰ ق. در استانبول تقریر کرده و میرزا فتحعلی آخوندزاده آن را نوشته است.

۳. مسائل مختلف: ملک‌خان هنگامی که در سال ۱۲۸۹ از استانبول به تهران می‌آمد، در تقلیس توقف و با آخوندزاده دیدار کرد. آن دیدار، مطالبی درباره موضوعات مختلف گفت و آخوندزاده آنها را با بسط بیشتری نوشت که محتوای این رساله را تشکیل می‌دهند.

بخش پنج : فراموشخانه و جامع آدمیت

۱. فراموشخانه: ملک‌خان این کتابچه را احتمالاً در سال‌های ۱۲۷۷ تا ۱۲۷۸ در دفاع از مقصد و مرام فراموشخانه نوشته است.

۲. اصول آدمیت: این کتابچه درباره مقام و منزلت آدمی و شروط تعالی اوست. در آن از مرام و مقصود آدمیت سخن رفته و در حقیقت نوشته‌ای است تبلیغی-آموزشی درباره جامع آدمیت و مرام آن. جوهر اندیشه حاکم بر رساله، برگرفته از اندیشه بشردوستانه اوگوست کنت، حکیم تحصّلی فرانسه است.

۳. حجت: موضوع این کتابچه نیز تبلیغ اصول و مرام آدمیت و رموز اتحاد و رستگاری آدمیان است.

۴. مفتاح: موضوع این کتابچه نیز تبلیغ مرام و مقصود آدمیت است.

۵. توفیق امانت: در این کتابچه نیز اصول و مرام آدمیت تبلیغ شده و شیوه و روش پیوستن به جامع آدمیت و رعایت انضباط و شروط عضویت آن گفته شده است.

بخش ششم، معنوی، بنیید

۱. شیوه و رزق

۲. نمونه مرام آدمیت

۳. مقدمه گلستان سیدی

۴. معایب خط ملکمی

در بخش ضmann کتاب، سه رساله که انتساب آنها به ملکم قطعی نیست آورده

شده است.^۱ که عبارت‌اند از:

۱. صراط المستقیم، ۲. ترجمه وصیتنامه نواب‌الپاشا، ۳. در نتیجه نگارش اوراق

و نوم یقطه

کتاب با بخش ضmann که شامل سه رساله مذکور است، پایان می‌یابد در

حالی که این سؤال برای خواننده همچنان باقی می‌ماند که آیا تمام رساله‌های ملکم به

۱. کوشنده محترم در مقدمه کتاب (ص ۱۸) شماری از رساله‌هایی را که به ملکم نسبت داده‌اند ولی بطور قطع از آن ملکم نبوده برشمرده است: بدین شرح: ۱- رساله غیبیه، ۲- منافع آزادی که اقتباسی است از کتاب دریاچه آزادی نوشته جان استوارت میل به ترجمه آخوندزاده، ۳- مرآت البلهاء، ۴- ترجمه مکتوب شارل میسمر فرانسوی، ۵- تشبیه هیكل انسانی به اجتماع مدنی که نوشته میرزا محمد خان مجدالملک سینیکی است، ۶- کتابچه مداخل و مخارج به قلم میرزا ابراهیم بدایع‌نگار، ۷- سه نمایشنامه: سرگذشت اشرف خان، حکومت زمان خان در بروجرد و حکایت شاهقلی میرزا در کرمانشاه، هر سه از میرزا آقا تبریزی.

همین مجموعه منتشر شده در کتاب حاضر ختم می‌شود؟ به ویژه آن‌که کوشنده محترم در مقدمه خود نیز اشاره نکرده‌اند که چه رساله‌هایی از ملک‌م‌خان در کتاب حاضر چاپ نشده و اینکه آیا در آینده در مجلدی دیگر به چاپ خواهند رسید یا نه.^۱

با این حال تاکنون مجموعه کاملی از مکاتبات رسمی و شخصی ملک‌م‌خان انتشار عمومی نیافته و دو آرشیو از نامه‌های ملک‌م‌خان که بخش مهمی از اندیشه‌ها و دیدگاه‌های او را در خود جای داده است:

الف) مجموعه اسناد میرزا ملک‌م‌خان مضبوط در کتابخانه ملی پاریس، که نسخه عکس این مجموعه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران هم است.

ب) نامه‌های گزارش‌های رسمی ملک‌م‌خان در دوران مأموریت رسمی او و برخی گزارشهای رسمی دیگر از مجموعه اسناد ضبط راکد وزارت امور خارجه ایران.

ملک‌م‌خان در اواخر عمر خود طی نامه‌ای به کسانی که قصد گردآوری آثار او را داشتند اشاره می‌کند: «در این پنجاه سال من متجاوز از دویست رساله به عشق ترقی ایران نوشته‌ام...»^۲

۱. پیداست که کتاب حاضر نمی‌تواند مشتمل بر تمام آثار قلمی ملک‌م‌خان و به ویژه همه رساله‌های او باشد و چنانکه رسالاتی چون «انشاء الله ماشا الله» که درباره معجزات آسمانی و رخی خرافات نوشته شده، همچنین رساله‌ای انتقادی در احوال «فرقه کچ‌بینان» که در آن سجع و قایم‌بازی، آریاب‌قلم، پرگویی نویسندگان و مدیحه‌سرایی و اغراق‌گویی شاعران به انتقاد گرفته شده و آن‌جا به‌اندازه علاقه‌مندان این دو رساله، عناوین رساله‌های دیگری نیز از ملک‌م‌خان در مقدمه (ص.مد) کتاب خود آورده است. آثار میرزا ملک‌م‌خان ذکر شده که در اثر حاضر منتشر نشده‌اند. در پایان این معرفی اجمالی ضمیمه چهار سیاست و قدردانی از گردآورنده محترم این مجموعه که سال‌ها دغدغه انتشار آن را داشته‌اند، باید از یک نقص بارز کتاب که همانا فقدان فهرست اعلام است یاد کرد. عدم درج فهرست راهنما به‌ویژه نمایه موضوعی عبارت و اصطلاحات مدنی و اجتماعی و سیاسی استفاده از کتاب را بسیار دشوار می‌کند. محض نمونه برای این‌که بدانیم ملک‌م‌خان در کدام رساله‌ها از جمهوری، سلطنت، قانون، آزادی، تجدد، ترقی و... سخن گفته است، چاره‌ای نداریم جز آن‌که تمام کتاب را از آغاز تا پایان بخوانیم و این با نفس انتشار چنین اثر مهمی که به کرات مورد رجوع خواهد بود، منافات دارد. امید است در چاپ بعدی این نقیصه جبران شود. (صالحی، نصرالله، معرفی کتاب رساله‌های میرزا ملک‌م‌خان، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، اسفند ۱۳۸۱ - شماره ۶۵)

۲. ر.ک: مجموعه آثار میرزا ملک‌م‌خان، تدوین و تنظیم: محمد محیط طباطبائی، کتابخانه دانش، تهران، ۱۳۲۷، بخش ملحقات، ص ۲.